

INTEGRALNA ODRŽIVOST I UČENJE

Vladimir LAY
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 504.03
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. 2. 2005.

Članak je prilog promišljanju odnosa integralne održivosti kao kriterija, cilja i održivoga razvoja kao projekta / procesa te procesa odgajanja (o društvenim vrednotama) i učenja (znanja). Polazimo od stanovišta kako je proces održivoga razvoja inherentno proces učenja, kojim možemo, ako smo tako odabrali, učiti graditi kapacitete i sposobnosti da bismo živjeli na održiviji način. U prvoj glavi nudimo prethodnu analizu konteksta teme, i to na dvije razine: na razini Hrvatske i na planetarnoj razini. U drugoj glavi provodi se kratka rasprava i određenje osnovnih pojmova i razmatraju se aksiološka polazišta. U trećem poglavlju članka nudimo viđenje općih i posebnih sadržaja odgajanja i učenja. Prijedlog općih programskih sadržaja predstavljamo u deset tematskih "snopova". Bez gajenja i učenja tih općih sadržaja i tema, te u njima impliciranih vrijednosnih polazišta, teško je razviti razumijevanje integralne održivosti i održivoga razvoja. Posebne sadržaje programa, neposredno usmjerene na Hrvatsku, inicijalno i ogleđno predstavljamo u tri tematska "kruga", koja se izvode iz analize prirodnih resursa i ekoloških posebnosti Hrvatske. To su: a. "voda – tlo – hrana – (ekološka) poljoprivreda"; b. "ambijentalni resursi – krš – biološka raznolikost – razvoj/'ekologizacija' turizma"; c. "obnovljivi izvori energije i njihova praktična afirmacija – zaštita okoliša". Ovaj članak zagovara iniciranje sustavnog odgajanja i učenja za integralnu održivost i održivi razvoj u Hrvatskoj te nudi okvirni program sadržaja koji bi u našem sociokulturalnom i razvojnom miljeu bili povijesno prikladni.

✉ Vladimir Lay, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1, p. p. 277, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: Vladimir.Lay@pilar.hr

UVODNA NAPOMENA

353

Ovaj članak promišlja odnos integralne održivosti kao kriterija, cilja i održivoga razvoja kao projekta / procesa te procesa odgajanja (o društvenim vrednotama) i učenja (znanja). Proces o-

drživoga razvoja inherentno je proces učenja, kojim možemo, ako smo tako odabrali, učiti graditi kapacitete i sposobnosti da bismo živjeli na održiviji način.

Članak u prvom i drugom poglavlju nudi prethodnu analizu konteksta teme, polazište s impliciranim aksiološkim pristupom te kratku raspravu na temu osnovnih pojmova. U trećem i četvrtom poglavlju članka nudimo inicijalni prijedlog tema za procese odgajanja i učenja za integralnu održivost i održivi razvoj. Prijedlog općih programskih sadržaja predstavljamo u deset tematskih "snopova". Posebne sadržaje programa, neposredno usmjerene na Hrvatsku, inicijalno i o-gledno predstavljamo u tri tematska "kruga". U formatu o-voga teksta nudimo tek prvi nacrt, a argumente ne iznosimo široko, nego u osnovnim crtama. Nakon stanovite društvene verifikacije taj bi nacrt mogao imati daljnju razradbu.

O HRVATSKOM I O PLANETARNOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

Promišljanje ljudskih djelatnosti, koje su nedvojbeno društvena inovacija, a introdukcija i širenje odgajanja i učenja za integralnu održivost i održivi razvoj to nedvojbeno jest, korisno je i logično započeti prepoznavanjem društvenoga konteksta. Štošta u razvoju ljudske civilizacije, premda je etički, logički ili funkcionalno, interesno, kao mogući donositelj dobrobiti i/ili dobiti bilo barem teorijski prihvatljivo, nije se moglo ostvariti dok nije sazio društveni kontekst. Sjetimo se, na primjer, (zakašnjelog) ostvarenja zakonske ravnopravnosti crnih ljudi u SAD-u ili (kašnjenja) zakonske afirmacije prava glasa žena, odnosno političkih i socijalnih ljudskih prava uopće.

Priča o sazrijevanju nekoga društva ili konteksta započinje u ravni priče o učenju, mijenjanju i sazrijevanju nekih njegovih dijelova. Uvijek postoji avangarda, začetnici, onaj "evolucijski klin" koji prvi počinje projektirati promjenu, budućnost. Nerijetko nove ideje u početku ne odobrava većina, ali neke se od njih s vremenom, unatoč tome, nametnu kao plodne i životvorne. Priprema promjene traje dugo i često je mukotrpana. Takva je sudbina očigledno namijenjena i afirmaciji održivosti i održivoga razvoja kao društvene inovacije.

Promišljati procese i sustave odgajanja i učenja za integralnu održivost i održivi razvoj u Hrvatskoj je danas još uvijek inovativni i osamljениčki intelektualni posao. U razvijanim zemljama Zapada, ne svugdje jednako, već četvrt stoljeća u tijeku je spoznajno (znanost, istraživanje, obrazovanje) i djelatno (državna uprava, poredak i sustav produkcije i usluga, biznis) bavljenje sofisticiranim problemima uspostavljanja dinamičke ravnoteže između proizvodnje materijalnih dobara kao podloge blagostanja i očuvanja prirodnih osnova života te osmišljavanje procesa odgajanja i učenja s tim ciljem. Po-

daci i uvidi preko literature i interneta pokazuju da se razvijena društva detaljno bave nizom pitanja održivosti – kako razvojno tako, paralelno, i odgojno-obrazovno. U tome, kao i u koječemu drugome, u modernim vremenima prednjače skandinavske zemlje, Njemačka i još neke europske zemlje. Hrvatska je u tome poslu u rudimentarnoj situaciji, na svojevrsnom početku.

O društvenom kontekstu u Hrvatskoj

Društveni kontekst za promišljanje razvoja kroz prizmu integralne održivosti kao kriterija i cilja te održivoga razvoja kao projekta/procesa, a odatle i pitanja učenja i odgajanja u vezi s tim, dozrijeva u Hrvatskoj – kako ocjenjujemo – tek sada, u prvom desetljeću XXI. stoljeća.

Hrvatska je svojih prvih 15 godina "potrošila" na nastajanje kroz rat i razaranja ljudi i dobara, na samodestruktivnu pretvorbu, koja je stvorila masovnu nezaposlenost, na masovno i drastično tranzicijsko siromašenje, na iscrpljujuće raspre ideologijske, a ne razvojne, naravi, na orijentaciju prema prošlosti, a ne prema budućnosti, na nužnu obranu nacionalnog identiteta, ali i na golu borbu za opstanak većine stanovništva.

Opstanak, jednostavno opstanak, a ne dvojbe oko razvojnih odabira, posebno ne onih sofisticiranih i kompleksnih, bio je u žarištu društvene percepcije, motivacija i društvenih energija većine pripadnika hrvatskoga društva, bio je glavna tema, tematski "main stream".

Otpor održivijim razvojnim solucijama ravan je otporu inovaciji, a on je tradicionalno i zakonito, posebno u početku, vrlo jak. Tu su još inercija i stanje bez većih ambicija, nepoduzećnost. Sve ovo, a i ini uzroci, danas u Hrvatskoj aktivno i snažno usporavaju, marginaliziraju, odgađaju, čak guše i ruše afirmaciju ekološki i gospodarski održivih razvojnih solucija, odnosno racionalizaciju i podizanje ukupnoga razvoja u smislu učinkovitosti i održivosti na višu razinu.

Držimo, nadalje, kako se tek danas Hrvatska kao "jedva moderno društvo", dijelom još vrlo tradicionalno, ruralno, siromašno, razvojno i tehnologijski zaostalo, te dijelom demografski/regionalno gotovo pa propadajuće, nalazi u situaciji da ozbiljnije počne činiti iduće zamjetnije i zamašnije korake vlastite modernizacije u XXI. stoljeću. Samo taksativno navedeno, tek radi ilustracije, neki od navedenih sadržaja poželjnoga novog vala modernizacije Hrvatske naziru se u smjeru:

– nužnosti brzoga podizanja siromašne obrazovne razine stanovništva (2001. godine – 7,5% VSS stanovništva,¹ a istodobno V. Britanija 36%, Mađarska 27% i sl.!)

– hitno potrebne promjene u načinu i kriterijima stvaranja, obrazovanja, odabira i sustavne profesionalizacije novih

upravljačkih elita – kako onih u državnoj upravi od republičke do lokalne razine tako i gospodarskih elita²

– u smjeru urgentnoga prestanka (povezano s prethodnim) ponižavanja uloge uma i znanja u ukupnom razvitku, posebice u smjeru konkretnoga i snažnoga zaokreta u percepciji i društvenoj podršci obrazovanju i znanosti³

– dublje "tercijarizacije" ukupne strukture djelatnosti

– "ruralne renesanse" i razvitka ruralnih prostora Hrvatske, uključujući i prirodna zaštićena područja, na osnovama ekološke i gospodarske održivosti⁴

– podizanja zaštite (relativno sačuvanog) okoliša na višu razinu i "ekologizacije" (engl. "greening") ukupnoga sustava produkcije i usluga

– šire informatizacije državne uprave, obrazovnih sustava i sl.

– strateškoga kapitaliziranja komparativnih prednosti u širem europskom kontekstu

– ubrzane i postupne ali sustavne i dosljedne reorganizacije reprodukcije društva u duhu integralne održivosti u političkom, sociokulturnom, gospodarskom i ekološko/okolišnom smislu.

Odgajanje i učenje za održivost glede ljudskih resursa, nositelja razvoja, unapređuje pretpostavke o održivom razvoju i modernizaciji. No da bi se takav proces utjecaja otvorio, valja s odgajanjem i učenjem takva profila i početi, isprva vjerojatno osnovnom "edukacijom edukatora".

O planetarnom kontekstu

Širi planetarni razvojni kontekst nudi pak svoje "otežavajuće okolnosti" za afirmaciju održivosti i održivoga razvoja. Moderni vladajući socioantropološki kontekst, koji nam dolazi iz razvojno avangardnih zemalja svijeta (SAD, europske zapadne zemlje, Japan, Australija i sl.), krase najmanje četiri, za afirmaciju održivosti nepovoljna, obilježja: a. porast kompleksnosti, b. ubrzanje cjelokupnoga življenja, c. tvrdokorna interesna pozicija koju obilježava sljepilo materijalne dobiti, profita kao (isključivog) razvojnog kriterija i cilja, d. arogancija moćnih upravljačkih elita i država.

a. Sve je usložnjuje i mijenja i u sferi produkcije i u sferi upravljanja. Kompleksnost razvojnih problema raste. Nova znanja to prate sa zakašnjenjem.

b. Brzina življenja i organizacije reprodukcije društva stalno se povećava. Užurbanost i stalna trka nisu plodno tlo za mudrost, za onu početno potrebnu upitanost "putujemo li u dobru smjeru?". "Poslovati brzinom misli" postaje slogan dana. Na pitanje "kamo idemo" često pak nema odgovora.

c. Materijalna dobit kao vrednota i cilj samorazumljivo dominira. Kada taj profitni interes u svojoj partikularnosti

postaje bezobziran,⁵ slijep, radikalno jednodimenzionalan – počinje problem.

d. Moćne zemlje, a posebno SAD, ponašaju se na svjetskoj sceni arogantno i neodrživo. Uočavamo dominaciju mjera i kriterija koji im otežavaju postupke s obilježjem održivosti. "Think big" (misli veliko) postaje "think wrong" (misli pogrešno).⁶

Kako u takvom socioantropološkom usloženom, užurbanom i "profitom" zaslijepjenom i omeđenom miljeu, k tome bahatom i opijenom vlastitom veličinom i moći, generirati na Zemlji nove održive ideje i održive razvojne horizonte, nove i holističke, a ne tek partikularne, sektorske razvojne odabire? Kako misliti o ciljevima i procesima dublje, svestranije, umreženo, duhovno, cjelovito ("holistički"), dugoročnije, na način koji traži pomnost, a ponekad i usporavanje, pa i mijenjanje, praksi koje su većini zahuktalih aktera moderne civilizacije samorazumljivo u redu?

Kako, razumijevajući potrebu ljudi za novim stvarima i uslugama, izbjeći scenarije opadanja kvalitete onoga što udišemo, pijemo, jedemo, vidimo, kvalitete življenja i komfora ispod razina na koje smo povijesno navikli?

ODRŽIVOST, ODRŽIVI RAZVOJ I ODGAJANJE, UČENJE

Održivi razvoj i odgajanje te učenje procesi su koji se temeljito prožimaju. Dosezanje integralne održivosti kao razvojnoga cilja i osvajanje društvenih vrednota i znanja o tome i u duhu toga cilja uzajamno su duboko povezane i međusobno ovisne pojave. U modernom društvu treba jednostavno prepoznati da nema dosezanja održivosti i održivoga razvoja bez učenja, bez kvalitetnih – i po pristupima i po programima – tema o sustavnom i stalno inoviranom odgajanju i učenju, tvrde britanski autori Scott i Gough sa sveučilišta u Bathu (Scott, Gough, 2003.).⁷

Integralna održivost kao kriterij/cilj i održivi razvoj kao projekt/proces

Održivost smo skloni odrediti kao sposobnost nekoga živog entiteta (bilo biološkog /biosfera/, bilo socijalnog /društvo/) ili procesa što ga ovi entiteti svojim postojanjem, djelovanjem suproizvode da se načinom življenja i djelovanja (samo)održavaju, (samo)reproduciraju, (samo)obnavljaju. U vezi s tim održivi se razvoj može razumijevati kao onaj tip projekta društvenoga razvoja koji svojim unutrašnjim ustrojem, načinom funkcioniranja na sistemskoj razini, svojim ukupnim učincima i tendencijama smjera tome da samoga sebe (samo)održava, (samo)obnavlja na dugi rok, teorijski beskonačno (Lay,

1998.). Shvaćanje održivoga razvoja koje afirmira njemački sociolog U. de Simonis kao "razvoja sposobnog za budućnost" najbolje i najsazetije izražava ovakvu polaznu poziciju.

Središnja os – vrednota održivosti – jest život. Briga za život jest gravitacijsko središte oko kojeg se oblikuju i organiziraju mnogi osjećaji, stavovi, koncepcije, uključujući koncepte integralne održivosti i održivoga razvitka (Zeman, 2003.). Neovisno o tome kako utemeljenje "centralnosti života" interpretiramo i utemeljemo (transcendentno, umski, holistički,...), za našu je temu i pristup sam život prva, središnja vrednota, "osovina oko koje se okreće naše tematsko mlinско kolo".

Integralna održivost cilj je razvoja. Ekološka, okolišna o-sjetljivost / održivost – gospodarska vitalnost i održivost – socijalna dobrobit / održivost temeljne su dimenzije integralne održivosti (Lay, 2003.). Tome treba dodati i političku (samo)determinaciju kao političku održivost jednoga društva, kulture i države. Ove su dimenzije povezane i funkcioniraju kao jedna velika, kompleksna i ne uvijek i odveć transparentna "spojena posuda".

Održivi razvoj, koliko god se oko toga pojma i njegova sadržaja sve čini zamršeno, nedovoljno jasno i komplicirano, ipak je jednostavno pitanje u središtu kojega je sustavno dosezanje dinamičke ravnoteže između prirode i društva, zdrave prirode kao osnovne pretpostavke života i općega dobra, a na drugoj strani raznih pojedinačnih interesa koji s interesima općega dobra nisu u skladnom odnosu. Prema spoznajama koje su potaknuli svjetski prirodoslovci, "održivi razvoj jest proces unapređivanja kvalitete ljudskog života koji se odvija u okvirima tzv. nosivog kapaciteta održivih eko-sustava" (IUCN-UNEP-WWF, 1991.).⁸

Ovdje je korisno dometnuti da je sociologijski nedvojbeno da je "unapređenje kvalitete ljudskog života" glavni pokretač, motivator ponašanja stanovnika Zemlje. Goleme ljudske i socijalne energije, vrijeme, pa i zdravlje, cijeli "mali životi što trče" troše se na dosezanje viših (ne uvijek za opstanak nužnih) materijalnih korelata ljudskih potreba koje označuju "višu razinu kvalitete življenja".⁹ U promišljanju pristupa i odabiru tema odgajanja i učenja tema "kvalitete življenja" u svoj slojevitosti važna nam je jer je povezana s onim ključnim konceptualnim križem "kvantitativna priroda rasta" – "kvalitativna priroda održivosti".

Odgajanje i učenje – afirmacija društvenih vrednota, etike (samo)održivosti i stjecanje znanja i razvoj "pismenosti za održivost"

U slučaju afirmacije održivosti, prožimanje gajenja vrednota i učenja znanja središnja je konceptualna os. Bez toga prožimanja nema uspješna napretka u osposobljavanju ljudi za

održivost. Brdo znanja bez vrednota nije ništa, srce puno vrednota s mršavim znanjima nemoćno je.

U žarištu ovoga članka jest promišljanje: a. procesa stjecanja "hladnih" znanja i razvijanja moderne "pismenosti za održivost"; b. odgajanja kao procesa generiranja i afirmacije društvenih vrednota, etike održivosti, tih "toplih" varijabli koje ljudskom življenju daju smjer i smisao.

Odgajanje ovdje vidimo i zagovaramo ne tek kao odgojni institucionalni sustav, nego odgajanje kao proces, kao nešto stalno, pri čemu ne mislimo da odgajati treba samo djecu i mladež nego sve uzraste. Temeljni cilj odgajanja jest razvijanje etike (samo) održivosti. Odgoj se može smatrati uspješnim kada je u ljudskom biću razvio sustav vrednota koje biće osjeća, razumije i nosi te organizira u skladu s tim vrednotama afirmacije života, živoga svijeta i održivosti.

Učenje pak vidimo i kao učenje u sustavu institucionalnog obrazovanja, ali prije svega kao "doživotno" učenje – i institucionalno i izvaninstitucionalno, pa i dalje i dublje i od izvaninstitucionalnog – učenje kroz igru, učenje kroz činjenje i participaciju, kroz življenje, učenje o integralnoj održivosti i održivom razvoju svakoga pojedinca, na svakom mjestu, stalno. I, na kraju, učenje svih uzrasta, a ne samo djece i mladeži.

Temeljni cilj učenja za održivost jest dosezanje "pismenosti za održivost." Ovaj pojam skloni smo odrediti kao "spособnost uvida i procjene odnosa između povećanja materijalne proizvodnje i rasta, na jednoj strani, i procesa koji se tiču kvalitete biofizičkih i osnova života, s druge strane, te sposobnost poduzimanja mjera i akcija radi očuvanja, obnove i unapređenja i poboljšanja ravnoteže između prirode i društva razvoja ljudske civilizacije i prirodnih temelja te civilizacije" (Lay, 1998.).

Odgajanje i učenje za održivost i održivi razvoj participativno je učenje *par excellance*. Sudjelovanje onih koji se odgajaju i uče da vide, čuju (percepcija), poznaju i razumiju (znanje) te djeluju (činjenje) ovom tipu učenja daje konačni smisao, njegova je poanta. Učenje i odgajanje na ovom području bez participacije educiranih tek je pasivno skladište znanja, kao neki lijepi, ali mrtvi, herbarij sprešanoga bilja.

U okviru odgajanja i učenja za održivost posebno je važno istaknuti značenje unapređivanja tzv. "metanoičnog učenja" (grč. noetika – znanost o mišljenju i spoznaji).

Ovaj tip učenja ide "preko" razine usvajanja i širenja (racionalnih) znanja i trudi se oko pomaka u svijesti ljudi.¹⁰ "Metanoično" učenje producira onaj "klik" u ukupnosti ljudskoga bića nakon kojeg se više ne možemo ponašati na prijašnji način, jer smo se u svijesti pomakli na neku novu i drugačiju

poziciju, iz koje nam neka nova vrednota, novi cilj, interes, smjer ponašanja ima mnogo više razloga, smisla.

Ovdje nas zanima pomak u svijesti prema višoj razini ekološko-gospodarsko-sociokulturno-političke održivosti. U okretanju k višoj razini održivosti u živom tkivu života nije dovoljno za afirmaciju života i održivosti pasivno usvojiti znanja, nego ih valja pretvoriti u aktivne kockice u mozaiku našega življenja, u stanje u kojem to novo znanje, spoznaju aktiviramo u službi neke svoje potrebe ili svojih interesa u najširem smislu.

Odgajanje i učenje za održivost i održivi razvoj kao opći interes

Dobrobiti i dobiti u kontekstu razvoja moderne civilizacije, kao i hrvatskog društva, neupitno su opći ciljevi življenja i razvitka suvremenih ljudi. To nitko ne dovodi u pitanje. To je samorazumljivo. Ove dvije hrvatske riječi, DOBROBIT I DOBIT, osim što su lijepe, u korijenu riječi "BIT" naznačuju da je riječ o nečem bitnom.

Poseban i pojedinačan interes snažno se okupiraju stjecanjem materijalnih, ekonomskih vrijednosti, u stjecanje moći i statusa. Ekološka održivost i prirodne osnove opće su dobro i opći interes. Zrak koji udišemo, na primjer. Ekološka održivost, oko koje nema prijepora na deklarativnoj ravni, postaju – zato što ugrožavaju posebne i pojedinačne interese određenih grupa – polje prijepora, sukoba interesa stvarnosti. No određene grupe i institucije u podjeli rada imaju zadaću sistemskih pretpostavki organizacije opstanka (svih građana) i kvalitete življenja, promicanje općega dobra, "misao ovladavanje općošću" te djelatno mijenjanje i razvitak, "održivi" napredak društva kao konkretnoga totaliteta. Tu se prije svega misli na civilno društvo, na građane, na aktere produkcije znanja te na državu i njezine prateće servise – bilo privatne bilo državne javne servise – službe poput obrazovanja, zdravstva, socijalne skrbi i sl.

Doduše, što se države tiče, tako izgleda njezina zadaća u tzv. ideal-tipskoj interpretaciji. U praksi, mnoge države svijeta, mnoge državne uprave ne rade svoj posao kako valja. To se posebno odnosi na razvijanje strategija održivoga razvoja, uvođenje razvojnih solucija u duhu integralne održivosti, "ekologizaciju" ukupnoga djelovanja konkretnih grana djelatnosti u državi i sl.¹¹

Državna uprava kvalitativno napreduje iz utrobe društva samog, iz njega samo postavljenih kriterija, standarda i smjera kakvoće upravljačkoga rada. Jer njezini su članovi u krajnjoj liniji istoga toga naroda "gore list". "Hod ka 'humanumu' nije", meditira prije nekoliko desetljeća filozof E. Bloch, "unaprijed osuđen na uspjeh." Isto je i s hodom prema državi

i upravljačkim elitama, okrenutim i sazrelim za posao afirmacije integralne održivosti i održivoga razvoja.

SADRŽAJI PROGRAMA ZA ODGAJANJE I UČENJE O INTEGRALNOJ ODRŽIVOSTI I ODRŽIVOM RAZVITKU U HRVATSKOJ

Dosadašnje sazrijevanje "obrazovanja za održivi razvoj" u Europi i svijetu traje dugo. Inicijaciju je osmišljavala spoznajna avangarda / elita, a procese artikulacije ubrzavala su nedvojbena pogoršanja kvalitete biosfere, klime, prirode, okoliša. Ova je djelatnost i danas u procesu vrenja, provjeravanja pristupa i sadržaja koji bi odgovarali na potrebe i izazove što ih nameće suvremeno društvo i procesi koje smo izazvali u biosferi. Pri tome se može zamijetiti snažna determinacija pristupa i tema nacionalnim stanjem okoliša, gospodarstva, obrazovnih sustava te kulturom i vrednotama življenja. Programi odgajanja i učenja te njihovi pristupi i sadržaji za jednu Gruziju ili Kanadu, Hrvatsku ili Švicarsku iz niza razloga ne mogu biti isti.

Šezdesetih godina 20. stoljeća počelo se u "svjetskim laboratorijima znanja" razvijati obrazovanje za okoliš (engl. *environmental education*) te koncepti kvalitete življenja, pa potom obrazovanje za građanstvo (engl. *citizenship education*). Sedamdesetih godina razvija se pak obrazovanje za razvoj (engl. *developmental education*). Devedesetih nastaju teorijske konstrukcije "obrazovanja za održivost / održivi razvoj." Jedna od prvih knjiga napisana na ovu temu zove se "Obrazovanje za održivost" (Huckle, Sterling, 1997.). Posljednjih godina u određenom broju zemalja radi se na obrazovnim *curriculumima* za održivost / održivi razvoj za škole.

Prve opće smjernice za osnovne teme vezane uz održivi razvoj, a indirektno i sadržaje odgoja i obrazovanja za održivi razvoj koje su bile stručno potkovane, ali u osnovnoj naravi i metodi nastajanja političke, nastale su još osamdesetih godina 20. stoljeća (OCF, 1987.).¹²

Agenda 21 je dokument koji je 1992. godine ponudio razvijene smjernice, plan za budućnost odnosa društva i okoliša, prirode. Ima podnaslov "Akcioni plan za održivi razvoj", a u njemu je zaključeno da je "edukacija izrazito važna za promociju održivoga razvoja i unapređenje sposobnosti ljudi da razumiju i prakticiraju održive razvojne teme i solucije" (*Agenda 21*, poglavlje 36, UNCED, 1992.).

U sociologiji još nemamo razvijenu i zrelu tipologiju ni svjetskih ni europskih društava. Hrvatsko društvo pripada društvima u tranziciji. Postojeći "tranzicijski" kontekst neizbježno je polazište artikulacije programa, recimo nekog *curriculuma* (ali ne shvaćenog usko školnički) odgajanja i učenja za integralnu održivost i održivi razvoj.

Sadržaji programa opći su i posebni. Opći sadržaji programa čine "snopove" ideja koji se u brojnoj literaturi već manje-više stabilizirao. Za posebni dio programa, predstavljen prvotno u tri tematska "kruga", važni su bili prethodni uvidi u postojeće i potencijalne međuodnose između ekološke – gospodarske – sociokulturalne – političke (samo)održivosti u Hrvatskoj. Posebni sadržaji programa nisu sveobuhvatni, nego više početni prijedlog za diskusiju.

Opći sadržaji programa

Prema našem viđenju, nakon uvida u literaturu i promišljanje ovih uvida kroz prizmu situacije u Hrvatskoj glede suvremenih silnica ekološke, gospodarske, kulturalne, političke, a potom i odgojno-obrazovne naravi, prikladno je istaknuti deset "snopova" općih sadržaja za odgajanje i učenje o integralnoj održivosti i održivom razvoju. Prijedlog sadržaja posljedica je autorskog odabira i stava, nije vrijednosno neutralan i nije, dakako, jedini mogući.

1. *Život i živi svijet temeljna je vrednota:*

- teorija i praksa biocentrizma prema antropocentrizmu; ukupni živi svijet i čovjek kao dio toga svijeta, a ne postavljanje čovjeka nad njim; stanovište biofilije; "dubinska ekologija"
- planeta Zemlja kompleksno je, umreženo, živo biće (Lovelock, 1979.)
- kultura života, zdravlja i ljubavi nasuprot kulturi smrti, bolesti i mržnje; moderni svijet i sustavna proizvodnja smrti, bolesti i mržnje: katalog suvremenih oblika sistemskih i pojedinačnih destrukcija i samodestrukcija
- individualna i kolektivna samorealizacija / kreacija naspram individualne i kolektivne samodestrukcije / imitacije; stvaranje i građenje prema razaranju i rušenju
- ekološka sigurnost nasuprot neizvjesnosti i nesigurnosti
- duhovno traganje za holističkim življenjem i prema održivom svijetu.¹³

2. *Samodeterminacija i djelovanje (za opće dobro) kao politička načela:*

- teorija i praksa djelovanja subjekta (pojedince, grupe, profesije, društva, države i sl.) kao socijalnog aktera vlastita života i uvjeta i kvalitete življenja; samoodređenje prema nadodređenju izvan nas i iznad nas; stav suprotan fatalizmu ("sve je određeno sudbinom!") i naddeterminaciji ("tako su odlučili jači, moćniji, oni gore, i mi tu više ništa ne možemo")
- "moć / mogućnost (lat. *potentia*) lokalnog": – socijalni akteri imaju i žive u svojem lokalom okolišu i svojoj prirodi te odlučuju kako će se taj okoliš čuvati i iskorištavati (ovo je socijalno održivo načelo, praksa poznaje mnoge rasprodaje lokalnoga blaga zbog siromaštva, pohlepe, "kratke pameti")

– djelovanje kao načelo i metoda; vjera u smisao djelovanja nasuprot nedjelovanju, apatiji, ravnodušnosti i odustajanju
– djelovanje za opće dobro, a ne tek posebno i pojedinačno: djelovanje u širim vremenskim okvirima i prostornim okvirima.¹⁴

3. Integralna održivost: društvo, okoliš / priroda i ekonomija međusobno su ovisni:

– teorija i društvene aktivnosti u duhu integralne održivosti; ekološka osjetljivost – gospodarska vitalnost – socijalna dobrobit tri su međusobno povezana i međusobno ovisna sloja integralne održivosti (sva tri sloja povezana su kao tekućina u "spojenoj posudi"); urušavanje cjelovite održivosti ako jedan od ovih slojeva nazaduje i gubi kvalitetu

– ekonomizam kao teorija i praktično ponašanje; karakterizira ga redukcija življenja za stvari, novac i materijalna dostignuća¹⁵

– holizam kao poželjan "inovativni" pristup: stav i ponašanje ljudi koje vodi računa o cjelovitosti života, praktički o svim važnim i dragocjenim komponentama ljudskoga pojedinačnog i kolektivnog življenja

– koncepcije i metode "defiksacije" modernoga čovječanstva od gospodarstva i ekonomije i pratećih aktivnosti (marketing!) kao ljudskih aktivnosti koje zastiru sve ostale, zaboravljajući okoliš i prirodu i još štošta drugo. Ovo je vrlo aktualno u "ekonomskim pogonima" i kulturama Zapada, ali i – posredovano globalizacijskom totalizacijom ovih vrednota i tržišnim mehanizmima – u velikom dijelu svijeta.¹⁶

4. Pravo građana i skupina civilnoga društva na sudjelovanje, kooperaciju i suodlučivanje:

– civilno društvo, "svijet života" naspram "poretka", građani – direktni interesenti plodova razvoja u duhu održivosti kao sudionici u razvojnim odlukama koje se tiču kvalitete njihova življenja i njihove ekološke sigurnosti; pitanja / problemi, mogućnosti, oblici sudjelovanja i kooperacije

– prava "treće generacije" (pravo na zdrav okoliš, zdravlje, kvalitetu života i sl.); teorija prava i praktična sudbina prava.

5. Potrebe i prava generacija koje dolaze:

– kvalitetu življenja generacija koje dolaze teorijski i praktički ugrožavaju procesi u okolišu i prirodi, u društvu, koji se događaju danas; klimatske promjene; satiranje biološke raznolikosti, razaranje (plodnosti) tla kemijom, erozijom, širenjem pustinje i mnogi drugi

– intergeneracijska solidarnost i etika brige za dobrobit generacija koje dolaze.¹⁷

6. *Raznolikost – biološka, ekonomska, socijalna, kulturalna – kao središnja vrednota življenja u održivosti ili prema održivosti:*

- teorijska pozicija – "razlika, različitost je Bog"; objašnjenje smisla, dragocjenosti, ljepote "razlike" u prirodi i društvu
- ljudska prava na razliku (u svim esencijalnim obilježjima) i toleranciju spram različitosti; prava manjina i malobrojnih (shvaćeno i socijalno, i kulturološki, i ekonomski, i politički)
- biološka raznolikost Zemlje i male Hrvatske – činjenice o biljnim vrstama u svijetu; činjenice o ekosustavima kao staništima; uništavanje staništa – ubrzano uništavanje vrsta; razlozi visoke važnosti biološke raznolikosti za očuvanje zdravlja i održivosti ljudskih i bioloških sustava¹⁸
- sociokulturalna različitost na razini svijeta i na razini Hrvatske; činjenice o kulturološkim razlikama; položaj i mogućnosti očuvanja kulture "domorodaca" u uvjetima globalizma kao svojevrsnoga totalitarizma i globalizacije masovne, medijski i tržišno-potrošački posredovane kulture (Bodley, J. H., 1998.).

7. *Održivi razvoj i "nosivi kapacitet" ekosustava:*

- činjenice o ograničenosti zemaljskih ekosustava i resursa; neobnovljivi i obnovljivi resursi; određenje "nosivih kapaciteta" ekosustava (zbog čega i kada dolazimo do ekološkoga praga kada umire neko jezero, rijeka)
- koncepti i metode mjerenja ovih "nosivih kapaciteta"; širenje umijeća procjene praga "nosivih kapaciteta" među "laicima".

8. *Kvaliteta življenja i pravednost u razdiobi šansi za doseganje kvalitete življenja, posebno na području osnovnih potreba:*

- kvaliteta življenja i njezino unapređenje kao pokretač ponašanja ljudi, dimenzije i indikatori kvalitete življenja
- ključna tema: dodirne zone na kojima se sreću i isprepleću:
 - a. rast svijeta dobara – proizvodnja dobara i usluga – unapređenje kvalitete življenja i b. onečišćenje okoliša i oštećivanje ili čak uništavanje prirodnih osnova života i kvalitete biosfere (zraka, vode, tla, flore i faune, klime i sl.); rješenja za budućnost
- razlozi zašto su pravednost i pravda glede zadovoljavanja osnovnih potreba svih žitelja Zemlje nužni za održivo svjetsko društvo i "razvoj sposoban za budućnost"; kako siromaštvo suproizvodi ekološku neodrživost.

9. *Odgajanje i učenje za integralnu održivost i održivi razvoj:*

- "učenje o učenju" – razvoj sadržaja *curriculuma* za različite uzraste i osnovne kulturalne profile (racionalna kultura, intuitivna kultura / umjetnost); studij oblika, načina i metoda učenja na ovom području, posebno značenje "učenja kroz djelovanje" i "metanoičnog učenja" te razvoj njihovih metoda

– odnosi i veze odgajanja i učenja kao razvoja znanja, vrednota i sposobnosti te osposobljavanja za sudjelovanje u odlukama, kako individualno tako i kolektivno, kako lokalno tako i globalno, koje će unaprijediti kvalitetu življenja, a da ne razaramo prirodne osnove života i Zemlju za življenje na njoj i ubuduće.

10. *Neizvjesnost / ograničenost današnjih znanja o pojavama (ne)održivosti / primjena načela opreza u djelovanju:*

– naša znanja o prirodi i okolišu te tajnama (ne)održivosti (ekološkoj, gospodarskoj, sociokulturalnoj) i sama se razvijaju; gajenje kritičnoga mišljenja i opreza u iskorištavanju postojećih znanja

– stalna istraživanja prioriteta i hitnosti u praktičnim pitanjima održivosti odgajanjem i učenjem, sustav ažurnog isporučivanja spoznaja sferi političkoga djelovanja

– učenja o primjeni načela opreza u djelovanju ("ako smo za nešto nesigurni da ipak može biti štetno, ne činimo to").

Ovi opći sadržaji (mogućega) programa odgajanja i učenja traže vrlo bogata znanja i spoznaje. Za artikulaciju, evaluaciju i provedbu ovakvog ili nekog sličnog općeg sadržaja potreban je interdisciplinarni, dapače transdisciplinarni, tim znalaca i edukatora. Ako ih nema ili nema dovoljno aktera odgajanja i učenja, valja ih planski početi "proizvoditi". O pitanjima proizvodnje aktera (održive) budućnosti ovdje ne možemo otvoriti ni razmatranje ni raspravu.

Smisao učenja ovih općih sadržaja, kako mi sudimo, jest u tome da se razumije "što je održivo / što je neodrživo", da se shvate društvene zapreke afirmaciji i razvoju održivosti i održivih praksi te da takve spoznaje provociraju potrebu za društvenom, političkom i "okolišnom" akcijom i sustavnim promjenama. Skromnija varijanta, manje aktivistička, jest: zadaća odgajanja i učenja znači informirati mladež, puk, građane i pružiti im stručne i znanstvene podloge i "input" za razmišljanje.

Posebni sadržaji programa

Ovdje ne obrađujemo na primijenjenoj, hrvatskoj, razini sustavno sve slojeve održivosti i predstavljene opće tematske "snopove", nego se usredotočujemo na neke za Hrvatsku bitne aspekte ekološke održivosti i "uparujemo" ih s nekim gospodarskim, tako sudimo, održivim razvojnim solucijama. Nudimo tri tematska "kruga", koja smo artikulirali na temelju prethodnih analiza ekoloških / okolišnih posebnosti i izvrsnosti Hrvatske.¹⁹ Računamo da se i tako može potaknuti plodan način razmišljanja na temu "kako misliti održivost" *in vivo*.

Tematski krug 1: Obnovljive (pitke) vode – natapanje – obradivo tlo – proizvodnja hrane (a ne toliki uvoz) – ekološka poljoprivrede i "ekologizacija" ukupne poljoprivrede

Činjenice govore: Hrvatska je prema količinama obnovljivih voda, posebno pitkih, bogata zemlja.²⁰ S druge strane, usporedno s rečenim, Hrvatska je sa skromnih 7160 ha ili 0,5% obradive površine na jednom od posljednjih mjesta u Europi u natapanju poljoprivrednih površina.²¹ Nadalje, 20% obradivih poljoprivrednih površina stoji neobrađeno.²² Kad se sve zbroji i poveže, neizbježno je pitanje: brine li itko o problemu "voda – tlo – hrana"? Tko bi mogao generirati ukupno racionalniju, štedljiviju i održivu nacionalnu praksu iskorištavanja ovih resursa, njihovu gospodarsku kapitalizaciju na održiv način? Za dobrobit svih.

Ovdje se otvara i pitanje afirmacije i jačanja ekološke poljoprivrede kao nove, održive grane djelatnosti u Hrvatskoj. Sa oko 200 registriranih domaćinstava Hrvatska je danas na dnu Europe.²³ Prirodni resursi su tu, dio zemljišta nije onečišćen, dio se tranzicijom može privesti svrsi. Prikupilo se i nešto znanja, posebno djelovanjem pojedinaca i udruga u proteklih dvadesetak godina.

Izvedeno iz ovoga tematskog "kruga", posebne teme programa mogle bi biti: vodni resursi i tlo; današnje prakse iskorištavanja, mogućnosti za budućnost; održivi i neodrživi načini upotrebe – učenje kriterija razlikovanja; proizvodnja hrane u Hrvatskoj – potezi k većoj i kvalitetnijoj proizvodnji i plasiranje u domaćem turizmu, ali i u "stvarnom" izvozu;²⁴ ekološka poljoprivrede – pretpostavke daljnjeg unapređivanja: usavršavanje zakonodavstva, poticaji, širenje znanja kroz školski sustav; pretpostavke i načini razvoja konkretnoga nacionalnog sustava racionalnijeg, štedljivijeg i održivog iskorištavanja ovih resursa.

Ponavljanje dosadašnjeg načina mišljenja i ponašanja domaćih aktera, od pojedinaca do države, na ovom području u idućih 10-15 godina bilo bi samodestruktivno, štetno i dugoročno neodrživo. Štete koje činimo sami sebi nisu manje ako mi toga nismo svjesni. Jedino što u "blaženom neznanju" možemo i dalje biti mirni i sve siromašniji, sve podložniji neodrživim vanjskim utjecajima i kolonizacijama aktera koji sa svim resursima postupaju itekako ekonomski racionalno, no ako oni nisu baš pod njihovim prozorom, ne nužno i ekološki održivo.

Tematski krug 2: Prirodna i kulturalna ambijentalna blaga Hrvatske – zaštićena, ekološki posebno vrijedna područja – hrvatski krš – šume – biološka raznolikost; "ekologizacija" i obogaćenje ukupnoga turizma – ekološki ili "mekani" turizam

Ukupno ambijentalno prirodno i kulturalno bogatstvo Hrvatske, a to posebno pokazuju komparativne analize koje smo poduzeli u navedenom radu, golemo je. Mala zemlja s puno ekosustava, krajolika, spomenika kulture i crkvice za oko, pluća i dušu, za duh, za zdravlje, rekreaciju, odmor i radost. Tu je more, obala i otoci; jezera, rijeke, gorski dio – planine, krš kao specifičnost, obilje ekološki zaštićenih područja, visoka biološka raznolikost te napokon bogatstvo kulturalnih ambijenata.

Hrvatska je "zemlja s tisuću otoka i otočića".²⁵ Razvedenost obale je, mjereno specifičnim relativnim kriterijima, jedna od najvećih u Europi. Ljepota ovih otoka – pomislimo samo na Kornate! – i obale rijetkost je u europskim razmjerima.²⁶ Prema čistoći mora, Jadran zauzima 12. mjesto u svijetu, dok je to malo, lijepo, većinom plitko i najsjevernije južno europsko more najčišće more Mediterana.²⁷

Raznovrsnost i ljepota krajolika, ambijenata i ekosustava nije samo primorska, premda je ondje u prvom planu. Hrvatska i geografski, ambijentalno i kulturalno ima svoj gorski dio, jednim dijelom uz samo more (Velebit, Učka, Biokovo, Mosor). Srce zelenih ekoloških prostora Hrvatske upravo su Gorski kotar i Lika s Gackom i Kravom.²⁸

Osim ovih ambijentalnih posebnosti i bogatstava, valja spomenuti posebna vodna ekološka bogatstva u obliku močvarnih područja (Kopački rit, Lonjsko polje, dolina Neretve, Crna Mlaka i još neka manja). Europa više ne vrvi močvarama.

S osam nacionalnih parkova, s deset parkova prirode i mnogim drugim oblicima zaštićenih površina Hrvatska danas ima oko 7% površina vrhunske ekološke vrijednosti i istaknute atraktivnosti.²⁹ Želja, zahtjeva i potencijala u resursima i ambijentima ima još, tako da se procjenjuje da bi ukupno oko 12% površina Hrvatske moglo biti u režimu posebne ekološke zaštite.

Polovica Hrvatske, onaj jugozapadni njezin dio, specifičnoga je pedološkog sastava. To je krš, porozno tlo, bogato specifičnim ambijentima, specifičnim vodnim režimima i podzemnim svijetom, surov ali krasan krajolik.³⁰ Usput, krš je obilježje maloga broja zemalja u svijetu. Hrvatska obiluje i šumama: 37% teritorija prekriveno je ekološki učinkovitim šumama, od kojih 95% čine prirodne šume.³¹ U Europi je 33% površina pod šumama, a mnoge prirodne šume zamijenjene su uzgajanima.

Biološka raznolikost flore i faune Hrvatske u europskim razmjerima (u tome se s područjem Amazonije nitko na svijetu ne može mjeriti) vrlo je visoka. Prema broju slatkodvnih riba (113) Hrvatska je treća u Europi, prema broju vrsta gmazova (36) – peta, prema broju vrsta vodozemaca (20), vrsta vaskularnih biljki (4266) i prema broju vrsta sisavaca (86) –

sedma u Europi. Ne treba zaboraviti ni sedam endema te činjenicu da broj vrsta faune podzemnoga krškog svijeta, kojega nema puno, doseže svjetski vrh. Bogatoj karti biološke raznolikosti u Hrvatskoj valja dodati i podatak o 29 vrsta autohtonih vrsta domaćih životinja. Njihova raznolikost naglašeno je regionalna, što se očituje i u imenima životinja.³²

Na kraju ovoga tematskog "kruga" činjenica, za koje je u Hrvatskoj posljednjih godina obrađena i tiskana obilna tekstualna i slikovna građa visoke kvalitete, spomenimo i kulturne elemente ambijentalnoga blaga. Od svjetski slavnoga Dubrovnika do mnogih, pretežno ljudskoj mjeri primjerenih – malih ambijenata, poput sela Lubenica na otoku Cresu.

Važna napomena: kriterije ocjenjivanja ove ljepote, čarobnosti i privlačnosti ovih ambijenata nemojmo prepustiti samo našem domaćem stavu, koji tako nešto gledajući cijeli život podrazumijeva. Prepustimo to ocjenjivanje i posjetiteljima s drugih područja i zemalja, gdje tako nečega ili uopće nema ili je rijetkost. I oslušujmo ga kao orijentir za organiziranje nove ponude. Situacija se, čini se, mijenja. I to nabolje za Hrvatsku. Mogli bismo ući u "gornji dom" odmorišno-putovalačkih destinacija Europe.³³ "Biti poželjan" razvojno je vrlo dobra pretpostavka za gospodarski održiv turizam. Čuvanju prirode i okoliša prilikom njihova umrežavanja i kapitalizacije u procesu organiziranja ponude kroz turizam mora se dati najjači red prioriteta. Čuvanje prirode konceptualno od samog početka valja uvesti u cijenu građenja i uređenja infrastrukture.

Teme za odgajanje i učenje, izvedene iz ovoga tematskog "kruga", mogle bi biti: činjenice i građa o prirodnim i kulturnim ambijentalnim vrijednostima; podaci o biološkoj raznolikosti Hrvatske; podaci o kulturnoj baštini; postojeće prakse upotrebe postojećih ambijenata – kritička analiza dobrih i loših strana; konceptualne mogućnosti za budućnost; održiv i neodrživ turizam i posjećivanje – učenje kriterija razlikovanja; uspostavljanje ekoloških rješenja u (rastućim, novim i postojećim) turističkim pogonima, posebno u odnosu na zrak, tlo i vode te lokalnu floru i faunu; oblici ekološkoga turizma u Hrvatskoj, pretpostavke i načini uspostavljanja i uređenja takvih odredišta; pretpostavke i načini razvoja konkretnoga nacionalnog sustava inovativnog, ali održivog, iskorištavanja ambijentalnih resursa, hrvatskoga krša i bioloških resursa naše flore i faune te šuma.

Tematski krug 3: domaći obnovljivi izvori energije i njihovo sustavno aktiviranje i umrežavanje u svakodnevni život

Stanje činjenica pokazuje sljedeća tablica:³⁴

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 3 (77),
STR. 353-377

LAY, V.:
INTEGRALNA...

➔ TABLICA 1
Obnovljivi izvori
Hrvatske

Vrsta izvora	Potencijal (Peta Jul)	Korištenje
Vjetar	12,6	0,00
Sunce	118,8	0,01
Biomasa i otpad	74,0	14,0
Geotermalni	10,0	0,01
Male hidrocentrale	2,5	0,36
<i>Ukupno</i>	<i>217,9</i>	<i>14,38</i>
Velike hidrocentrale	32,8	22,00
<i>Sveukupno</i>	<i>250,7</i>	<i>36,38</i>

Od raspoloživih potencijala obnovljivih izvora u Hrvatskoj, imajući na umu ekonomski potencijal, iskorištavamo samo 15%. Posebno su jaki, a istodobno zanemareni, solarni izvori. Važno je spomenuti da upravo iskorištavanje ovih izvora ne onečišćuje okoliš, a da je iskorištavanje ovih izvora, nakon što se otplati početna tehnologija, gotovo bez troškova. Dosadašnje ponašanje prema većini obnovljivih izvora energije ravno je bacanju novca i dobrobiti u bunar i primjer je sustavne ekološko-gospodarske neodrživosti. No spoznajne elite, osim briljantnih znanja, nemaju političku moć nametnuti taj smjer razvitka i upotrebu sredstava proračuna za potporu tom smjeru razvoja, kao što je to u Njemačkoj, Danskoj i u sličnim "mudrim" i prema budućnosti okrenutim državama.

Teme za odgajanje i učenje iz ovoga kruga mogle bi biti: priroda obnovljivih izvora i njihov potencijal u Hrvatskoj, ekonomski potencijali obnovljivih izvora energije, postojeći načini upotrebe, neodrživi oblici u energetskej politici Hrvatske, zapreke i sustavne mjere za afirmaciju ovih ekoloških energija u Hrvatskoj, s naglaskom na (ekonomskoj) dobiti i (ekološkoj) dobrobiti.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ovaj je članak opisom konteksta, analizom osnovnih pojmova i jednim viđenjem sadržaja opće i posebne naravi za program odgajanja i učenja za održivost i održivi razvoj u Hrvatskoj pokušao objasniti te čitatelju približiti pretežno sociološki sagledane karakteristike, smisao i tematsku stranu ovoga ukupnog društvenog posla bliže ili dalje budućnosti. Odatle naglašena prisutnost konkretnoga u članku.

Na opće teme programa trebalo bi upućivati "bića budućnosti", sve učenike svih srednjih škola i studente svih fakulteta te odrasle, i to metodama odgajanja i učenja kojima se do njih uopće s "novim porukama" može stići. Na posebne pak dijelove programa, ove i još mnoge druge, ne bi trebalo upućivati tek specijaliste – hidrologe, pedologe, poljoprivrednike i agronome, šumare, biologe. Umrežavanje raznovrsnih sektora i umrežavanje različitih tipova i profila znanja mora

krenuti preko granica sektorskog, disciplinarnog. Grupiranje posebnih znanja i tema po smislenim krugovima valja tek o-smisliti.

Vrednote i znanja s ovoga područja potrebna su i mnogim drugima, a posebno upravljačkim osobama i djelatnicima državne uprave i civilnoga društva, te općenito biznisa. I to posebno upravljačkim elitama, koje se danas, svjesno ili ne, samoosvijesteno ponašaju, gledano s razine sudbine i razvoja zemlje u cjelini, nedostatno održivo ili čak štetno i neodrživo.

Dobro argumentirane konkretne ekološki održive razvojne i inovativne prijedloge (obnovljivi izvori energije, ekološka poljoprivreda, željeznica kao transport i sl.) postojeće vladajuće razvojne operativne ideje, te vladajuće interesne grupe, s nemalom ekonomskom i političkom moći, donositelji odluka u Hrvatskoj pretežno sporo i teško prihvaćaju. Promjena *status quo* postojeće mreže interesa za ove "konzervativne" grupe i pojedince većinom je nepoželjan "poremećaj". Unapređenje prema većem stupnju (ekološke ili gospodarske) održivosti za opće dobro nije dovoljno jak argument za sprečavanje daljnje reprodukcije nekoga "starog", posebnog i pojedinačnog, možda dugoročno i na razini zemlje čak štetnog i neodrživog interesa. Jačeg, vrhovnog "direktora" razvoja u smjeru povećanja održivosti od izvršne vlasti, državne uprave, za sada nema. Štoviše, unutar same državne uprave kadrovski u stanovitoj mjeri prevladavaju upravo advokati pojedinačnih, posebnih interesa, koji su ih ponijeli sa sobom iz sektora i tvrtki iz kojih su došli u državnu upravu.³⁵ Majstora spoznajnog i djelatnog ovladavanja integralnom održivosti i cjelinom (društva, države, općega dobra, budućnosti), čini se, nema u obilju!

Pri svemu tome mi, dakako, doista čvrsto smatramo da je proces održivoga razvoja inherentno proces učenja, kojim možemo, ako smo tako odabrali, učiti graditi kapacitete i sposobnosti da bismo živjeli na održiviji način.

BILJEŠKE

¹ Izvor: *Popis stanovništva 2001*. Usput, grad Zagreb je "šampion" broja i udjela VSS stanovništva sa skromnih 14,94%. Iznad niskoga hrvatskog prosjeka tek je dvadesetak gradova i općina (uglavnom najveći gradovi te gradovi i općine na morskoj obali!); šampion s dna liste je Krapinsko-zagorska županija s manje od 4% VSS stanovništva.

² Sociologijske i politološke analize i razmatranja upućuju na to da su političke elite u Hrvatskoj najslabija socijalno-akterska karika u modernizaciji Hrvatske.

³ "Društvo i razvoj temeljeni na znanju" u najrazvijenijim europskim sredinama tema je koja ulazi u abecedu organizacije ustroja moder-

ne i učinkovite, gospodarski superiorne zemlje. Kod nas se o toj temi pozitivno očituje HAZU, donekle i vrhunski biznis. Izdvajanja za znanost i dalje jedva prelaze 0,50% BDP-a Hrvatske.

⁴ Ovu smo temu potaknuli u članku "Prilozi osmišljavanju razvitka ruralnih prostora Hrvatske na osnovama ekološke i gospodarske održivosti" (Lay, 2002.).

⁵ O tome više u članku "Ekološka bez/obzirnost" u zborniku "Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj", Zagreb, 2001., Ekonomski institut (Lay, 2001.).

⁶ G. W. Bush, predsjednik SAD-a, poručuje: "Američki način života ne može se dovoditi u pitanje i ne može biti predmet rasprava" (Scott, Gough, 2003.). Američka vlada odbija se pridružiti protokolu iz Kyota, a SAD je i nadalje najveći svjetski proizvođač stakleničkih plinova. Zbog dugoročnoga i strateškoga rješavanja pitanja (jeftine) nafte za sebe i svoj "američki način života" SAD planski proizvodi nove ratove i nasilno mijenja međunarodni pravni poredak.

⁷ Sveučilište u Bathu (na jugozapadu Engleske) ima "Centre for Research in Education and the Environment" (Centar za istraživanja edukacije i okoliša).

⁸ Ova je definicija, unatoč primjedbama da je teško ili nemoguće mjeriti "noseći kapacitet", izdržala mnoge kušnje i nije potonula u zaborav i znanstvene arhive kao mnoge druge definicije ovoga pojma.

⁹ Ovdje tek usput, kvaliteta življenja izvire kao pojam iz temeljnih potreba "biti-imati-ljubiti/družiti se", odnosno ima ove sadržajne dimenzije: blagostanje, sigurnost, slobodu i samoostvarivanje. U istraživačkom smislu za svaku od dimenzija mogu se razviti indikatori, a za svaki od indikatora i varijable (pitanja).

¹⁰ Psihologijski svijest određuje se kao stanje budnosti i prisebnosti u kojem pojedinac zna za sebe i normalno reagira na podražaje. Tome se još dodaje spoznaja o vlastitu doživljavanju. Sociologijski svijest je poput određenoga "pogleda na svijet", izgrađenog stava. Ekološka svijest (engl. *consciousness*) ili ekološka osviještenost (engl. *awareness*) etička je pozicija, ali i stav o (ne)kvaliteti prirode i okoliša te uzroka i posljedica koji ovu kvalitetu određuju. Usput, osnovne dimenzije "ekološke svijesti" jesu: osjetljivost na okoliš, informiranost i znanje, stavovi i vrijednosti te ponašanje.

¹¹ Erich Fromm u knjizi "Imati ili biti" (Fromm, 1979.) prije skoro 40 godina ustvrđuje: "Dok bi u privatnom životu samo luđak ostao sjediti skrštenih ruku ako bi njegova cjelokupna egzistencija bila u opasnosti, oni koji su odgovorni za javnu dobrobit ne poduzimaju praktično ništa, a oni koji su im povjerali svoje živote ostavljaju im na volju da čine što hoće."

¹² U izvještaju "Naša zajednička budućnost" (OCF, 1987.), poznatom kao "Bruntland report", koji je nakon više godina rada iznjedrila Svjetska komisija za okoliš i razvoj UN-a 1987. godine pisalo je: strateški ciljevi i imperativi održivoga razvoja jesu 1. mijenjanje kvalitete ukupnoga rasta i njegovo prestrukturiranje tako da bude energetski manje intenzivan, a po socijalnim učincima uravnoteženiji; 2. oživljavanje rasta u siromašnim zemljama, jer siromaštvo pojačava pritisak na okoliš i njegovu upotrebu na neodrživ način; 3. zadovolj

Ljavanje egzistencijalnih potreba svih ljudi u svjetskim razmjerima; 4. zaštita a potom i postupno povećanje prirodnih resursa; 5. reorientacija i korjenita "ekologizacija" tehnologije te sustavno i uspješno upravljanje rizicima; 6. sustavno integriranje ekonomije i ekologije. S današnjega stanovišta, imajući na umu negativne činjenice glede procesa u globalnom okolišu, svjetskoga siromaštva i sl., gotovo tri desetljeća kasnije možemo konstatirati da je ovaj dokument, inače u vrijeme nastajanja plod političkih kompromisa razvijenih i manje razvijenih zemalja, idealistički dokument, neka velika i pravedna lista želja. Vladajući društveni odnosi i "novi svjetski poredak" usmjeravaju procese između društva i prirode te među ljudima i državama u modernom svijetu danas, u nekom drugom, za prirodu, okoliš, biosferu, siromašne zemlje, sve osjetljive socijalne grupe – manje povoljnom smjeru.

¹³ David Griffin (prema Orru) ustvrđuje da ovaj put duhovnoga tražanja nužno mora biti obilježen transcendiranjem "individualizma, antropocentrizma, patrijarhalnog sustava odnosa među ljudima, mehanicizma, ekonomizma, konzumerizma, nacionalizma i militarizma" (Orr, 1994., str. 24).

¹⁴ Analiza "zaokupljenosti čovjeka u prostoru" i vremenu pokazuje da se većina ljudi preokupira pitanjima i temama, aktivnostima i vlastitim investicijama koje su usmjerene na vlastitu obitelj, susjedstvo i suradnike na poslu, a u vremenskoj dimenziji na vrijeme "sljedeći tjedan te eventualno na sljedećih nekoliko godina". Preokupiranost vlastitim društvom i državom, kontinentom ili planetom preokupacija je malobrojnih kao i zaokupljenost vremenskim razdobljima koji su naznačeni kao "životno doba" i "životno razdoblje vlastite djece". Meadows i sur., 1972., prema Glavač, 2001., str. 174. Slaba vijest za "razvoj sposoban za budućnost"! Ali i to se odgajanjem i učenjem do stanovite mjere ubuduće može promijeniti.

¹⁵ Ekonomizam je raširen stav i tip ponašanja u razvijenim zemljama obilja, u "novopečenim" kapitalističkim zemljama Srednje i Jugoistočne Europe u tranziciji, ali ništa manje i u jednoj komunističkoj Kini, gdje onečišćenje raste u velikim gradovima, ali paralelno je vrlo snažan materijalni razvoj i porast godišnjeg BDP-a iznad 9%.

¹⁶ E. U. von Weizsäcker u tome smislu govori o XX. stoljeću kao "stoljeću ekonomije", a o XXI. stoljeću kao o "stoljeću okoliša", imajući na umu viziju i praksu nove ravnoteže između prirode i društva (Weizsäcker, 1994.). U. Beck pak ustvrđuje kako je "u načelu neophodna ekološka reformacija zapadne simbioze kapitalizma i demokracije" (Beck, 1996., str. 32).

¹⁷ Spomenuti pisac i političar Grughl kaže: "Ono što ljudi danas uništavaju nije njihova životna baza, već baza njihove djece i unuka. Međutim, djeca i unuci još ne mogu braniti svoj svijet." (Grughl, 1985., str. 37). Još nerođeni apsolutno nikako, rođeni gotovo nikako.

¹⁸ Međunarodna konferencija o bioraznolikosti (24. – 28. 1. 2005. – Pariz) obavijestila je da je na djelu najbrže izumiranje vrsta u cijeloj povijesti Zemlje. Prema "crvenom popisu" Svjetskog saveza za prirodu (IUCN), u opasnosti je od neposrednog izumiranja 15.589 vrsta, ugrožena je svaka četvrta vrsta sisavaca, svaka osma vrsta ptica, svaka treća vrsta vodozemaca. Usput, svijet političara nije stvorio ni-

kakav mehanizam za obuzdavanje ove destrukcije. Konvencija o bioraznolikosti (Montreal, 1992.) nema ni "mliječne zube" i nikoga ne može ni opomenuti, a kamoli kazniti. Na djelu je, kao i kod slučaja produkcije CO² (stakleničkog plina), ali i mnogih drugih krucijalnih ekoloških izazova – planetarno licemjerje. Razaranja staništa, koje je temeljni uzrok ove pojave, krčenjem šuma, izgradnjom prometnica i otvaranjem novih polja za uzgoj profitabilnih usjeva, civiliziranjem prostora, industrijalizacijom i pratećim onečišćenjem nastavlja se. Ubrzava se i širi. Pitajte afričkoga šumskog slona što mu rade. Pticu dodo više ne možete ništa pitati jer je nestao i posljednji primjerak.

¹⁹ Ovu smo analizu napravili u okviru projekta "Konceptualizacija održivog razvoja Hrvatske" (projekt 203), koji se u Institutu "Ivo Pilar" radi za Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa od 2003. do 2005. godine. Rezultati su bili predstavljeni na skupu "Annales" Pilar 2004., koji je pod naslovom "Quo vadis, Hrvatska? – identitet – modernizacija – europska obzorja" održan 8. – 9. 12. 2004. u Zagrebu. Rezultati rada skupa bit će izloženi u zborniku radova tijekom 2005. godine.

²⁰ U Hrvatskoj godišnje "nastaje" 5,68 milijardi litara prvorazredne pitke vode. Po tom pokazatelju (broj litara / broj stanovnika) Hrvatska je peta zemlja u Europi. Hrvatska *per capita* ima 16.000 m³ pitke vode, EU (jezgra od 12 zemalja) 3800 m³. Prema metodologiji UN-ove organizacije FAO, po ukupnim količinama obnovljive vode na broj ljudi Hrvatska je prva u Europi i treća zemlja na svijetu.

²¹ Uspjut, štete od suše u 2003. godini u Hrvatskoj procijenjene su na 2 milijarde kuna. Za taj se je iznos mogao izgraditi sustav natapanja za 98 000 ha. (Izvor: HDON, NVO Hrvatsko društvo za navodnjavanje)

²² Hrvatska ima prema određenom kriteriju 1 842 954 ha obradivoga zemljišta; 368 817 ha stoji neiskorišteno. Godišnji gubici zbog neostvarene proizvodnje na ovim površinama (mjereno pšenicom i kukuruzom) iznose 150 000 000 eura. Program raspolaganja državnim zemljištem u tijeku je izradbe, ali oko 30% općina i gradova ne zna što bi sa zemljištem. U pripremi je i porez za "zemlju zaraslu u korov." Usporedno s tim, u Hrvatsku se samo 2004. godine uvezlo hrane za 1,4 milijarde dolara. Izvoz hrane je u prvih deset mjeseci 2004. opao za 22%. Vlastitom proizvodnjom zadovoljavamo potrebe za pšenicom, kukuruzom, jajima, piletinom, vinima, maslinama i mandarinama. Ostalo ne. Uvozi se čak i 20% mlijeka za domaće potrebe. Ovakav odnos uvoza i izvoza na području hrane upućuje na dominaciju profilerske logike nad logikom održivosti, na snagu merkantilno-političkih lobija, a nedvojbeno i na činjenicu da je na ovom području prisutna i korupcija kao raširena i rastuća društvena pojava. Korupcija nagriza šanse nacionalnoga održivog razvoja, ona promovira nešto drugo, a ne ekološku, ekonomsku i socijalnu održivost Hrvatske.

²³ Hrvatska je, na primjer, 2003. godine imala tek 120 ha površina pod ekološkim poljoprivrednim kulturama, a domaćinstava je bilo 18. Izvor: IFOAM, SOEL/FiBL Reserach, February 2003. Dotle je Austrija imala 18.292 takve farme na 285 500 ha, a Italija 56 440 farmi na 1 230 000 ha površina. "Šampioni su Australija sa 10 500 000 ha i Argentina sa 3 192 000 ha, dok je Italija treća. Susjedna Slovenija stigla je te godine do 883 farme na 5280 ha.

²⁴ Prema studiji Agronomskog fakulteta u Zagrebu, a na osnovi kvalitete zemljišta, Hrvatska bi mogla hraniti 27 milijuna ljudi! (Izvor: "Vjesnik" od 8. 1. 2005.)

²⁵ Prema "Zemljopisnom atlasu Republike Hrvatske" (urednik I. Bertić, 1992.) broj otoka i otočića iznosi 718, od toga samo 47 naseljenih. Broj hridi (vrh iznad površine mora, tlo uglavnom stjenovito, bez vegetacije) iznosi 389, a grebena (vrh ispod mora) iznosi 78. Ukupno je otoka, hridi i grebena 1185.

²⁶ Vidjeti argumente akademika Mirka Mirkovića u knjizi "Hrvatski otoci na Jadranu", Jesenski i Turk, Zagreb, 2004. Prije toga, davno, na istu temu: Ivo Rubić: "Naši otoci na Jadranu", Zagreb, 1952.

²⁷ Podaci iz istraživanja američkih sveučilišta Yale i Columbus, SAD, 2002. godina. Njemačka agencija ADAC provodi redovita, od lokalnih ustanova nezavisna, mjerenja i s ovim je rezultatom izašla 2003. godine.

²⁸ Usput, ovaj dio Hrvatske ima najslabiju demografsku situaciju, a broj stanovnika rapidno opada. Samo od 1991. do 2001. Lika je npr. izgubila 45,95% stanovništva, odnosno sa 82 223 (1991.) pala je na 44 334 (2001.). Izvor: Popisi stanovništva 1991., 2001. Istodobno, Ličko-senjska županija pripada po BDP-u među najsiromašnije u Hrvatskoj. Dok je u Zagrebu prosječni BDP 2003. godine (I.-X. mjesec) bio 19 125 USD, u Ličko-senjskoj županiji bio je 1350 USD ili 7,05% onoga u Zagrebu.

²⁹ NP Plitvička jezera godišnje posjećuje više od 700 000 ljudi, NP Krku više od 450 000, a npr. NP Paklenicu više od 130 000. Pa i 2002. godine od udruga novoosnovano malo, skromno, ali atraktivno "Utočište za mlade medvjede" u podvelebitskom selu Kuterevu posjećuje više od 10 000 posjetilaca na godinu.

³⁰ Ovo je detaljno opisao i obrazložio naš vrsni znalac krša, znanstvenik, ali i predani "terenac", dr. Srećko Božičević u knjigama: "Fenomen krša" (1992.), Školska knjiga, Zagreb, ali i u jedinstvenoj knjizi "Kamen i voda". Bogatstvo faune podzemnoga svijeta opisano je u knjizi "Raznolikost i ugroženost podzemne faune Hrvatske" (2002.), grupe autora, MZOPU, Zagreb.

³¹ Pod šumama i šumskim zemljištem svih vrsta jest 43% teritorija, a šuma se zbog depopulacije i nekorištenja zemljišta i pašnjaka i dalje širi. Važno je istaknuti stav šumarske struke kako je situacija ekološki izvrsna ako je 30% površina i više pod šumama.

³² Prema knjizi "Hrvatske pasmine domaćih životinja", grupe autora (2002.), Zagreb, MZOPU. Neke od njih su: posavski konj, hrvatski hladnokrvnjak, lipicanac (konj), dalmatinski magarac, istarsko govredo – boškarin, lička buša (krava), turopoljska svinja, lička pramenka (ovca), dubrovačka ruda (ovca), paška ovca, creska ovca, dinarska šarena koza, zagorski puran, kokoš hrvatica (dudica), dalmatinski pas, hrvatski ovčar, hrvatski tornjak (pas).

³³ Na primjer, tek kao ilustracija: najpoznatiji svjetski izdavač turističkih vodiča "Lonely Planet" predlaže kao najatraktivnije destinacije u svijetu za 2005. godinu ove zemlje: 1. Hrvatska, 2. Kina, 3. Argentina, 4. SAD, 5. Italija, 6. Kostarika. Vidi: "Globus", od 11. 2. 2005., str. 12.

³⁴ Izvor: V. Potočnik, V. Lay, *Obnovljivi izvori energije i zaštita okoliša u Hrvatskoj* (2002.), Zagreb, MZOPU, str. 103.

³⁵ Nekoliko primjera: naftni hrvatski lobi (INA) te proizvođači i distributeri električne energije (HEP) još ne aplaudiraju projektu upotrebe obnovljivih izvora energije, npr. solarizacije Hrvatske, a kamoli da bi kao "Shell" malen dio izdvajali iz naftnih profita i za investicije u tome smjeru. Hrvatska interesna grupacija "automobil – gorivo – autocesta" ne plače nad sudbinom hrvatskih željeznica, a kamoli da joj pomogne. Dotle se u Švicarskoj, prema odluci na nacionalnom referendumu, kamioni zbog ekoloških razloga kroz alpske uske prometne koridore prevoze vlakovima.

LITERATURA

Agenda 21; Programme of Action for Sustainable Development (1992.), New York, United Nations; Department of Public Information.

Ayres, E. (1999.), *God's Last Offer, Negotiations for Sustainable Future*, New York, London: Four Walls Eight Windows.

Beck, U. (1996.), *The Risk Society: Towards a new Modernity*, London: Sage.

Bertić, I. (ur.) (1992.), *Zemljopisni atlas Republike Hrvatske*, Zagreb: Školska knjiga i Leksikografski zavod.

Bodley, H. J. (1998.), *Victims of Progress*, London – Toronto: Mayfield Publishing Company.

Božičević, S. (1992.), *Fenomen krša*, Zagreb, Školska knjiga.

Cifrić, I. (2003.), *Ruralni razvoj i modernizacija*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja.

Fromm, E. (1979.), *To Have or to Be*. London, Abacus.

Glavač, V. (2001.), *Uvod u globalnu ekologiju*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, MZOPU, Pučko otvoreno učilište.

Grughl, H. (1985.), *Jedna planeta je opljačkana; zastrašujući bilans jedne politike*, Beograd, Prosveta.

Huckle, J., Sterling, S. (1997.), *Education for Sustainability*, London, Earthscan Publications.

Lay, V. (1998.), *Održivi razvoj i obrazovanje*, doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Lay, V. (2001.), *Ekološka bez/obzirnost*. U: M. Meštrović (ur.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj* (str. 111-122), Zagreb, Ekonomski institut.

Lay, V. (2002.), *Prilozi osmišljavanju usmjeravanja razvitka ruralnih prostora Hrvatske na osnovu ekološke i gospodarske održivosti*. U: M. Štambuk, I. Rogić, A. Mišetić (ur.), *Prostor iza, Kako modernizirati hrvatsko selo?* (str. 291-304), Zagreb, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".

Lay, V. (2003.), *Proizvodnja budućnosti Hrvatske: integralna održivost kao koncept i kriterij*. *Društvena istraživanja*, 3-4 (65-66): 311-334.

Lovelock, J. (1979.) *Gaia*. Oxford University Press: New York.

Mirković, M. (2004.), *Hrvatski otoci na Jadranu*, Zagreb, Jesenski i Turk.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 3 (77),
STR. 353-377

LAY, V.:
INTEGRALNA...

Orr, W. D. (1994.), *Earth on Mind; On Education, Environment and the Human Prospect*, Washington, DC Colvelo, California: Island Press

Potočnik, V., Lay, V. (2002.), *Obnovljivi izvori energije i zaštita okoliša u Hrvatskoj*. Zagreb. Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja.

Scott, W., Gough, S. (2003.), *Sustainable Development and Learning, Framing the Issues*, London and New York, RoutledgeFalmer, Taylor & Francis Group.

Scott, W., Gough, S. (2004.), *Key Issues in Sustainable Development and Learning, A critical Review*, London and New York, RoutledgeFalmer, Taylor&Francis Group.

Stables, A. W. G. & Bishop, K. N. (2002.), The Quest for Holism in Education for Sustainable Development. *Environmental Education Research*, 8 (1): 53-60.

Weizsäcker, E. U. von (1994.), *Earth Politics*, London and New Jersey, Zed Books Ltd.

Zeman, Z. (2003.), Znanstveno odgonetanje života: Autopoesis i povratne petlje. *Društvena istraživanja*, 3-4 (65-66): 379-402.

Integral Sustainability and Learning

Vladimir LAY
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

This article is a contribution to reflecting on the relationship among integral sustainability as criterion/goal and sustainable development as a project/process, as well as the process of education (about social values) and learning (knowledge). The author draws on the viewpoint that the process of sustainable development is inherently a process of learning through which one can, if one chooses to, learn to build capacities and capabilities with the aim of living in a more sustainable way. In the first chapter a preliminary analysis of the topic's context is offered on two levels: the level of Croatia, and planetary level. In the second chapter a short discussion is reported, definitions of basic concepts given and axiological origins considered. In the third chapter of the article an overview of general and specific contents of education and learning is given. A proposition of a general curriculum is presented in ten topical "clusters". Without nourishing and learning these general contents and topics, and within them implied values, it is hard to develop an understanding of integral sustainability and sustainable development. Special contents of the curriculum, directly concerning Croatia, are initially presented in a model of three thematic "circles" derived from the analysis of natural resources and environmental specifics of Croatia. These are the following circles: a. "water-soil-food-(environmental) agriculture"; b. "ambiental resources-Karst-biological diversity-development / "environmentalisation" of tourism"; c. "renewable energy resources and their practical affirmation –

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 3 (77),
STR. 353-377

LAY, V.:
INTEGRALNA...

environmental protection". This article supports the initiation of systematic education and learning for integral sustainability and sustainable development in Croatia and offers an outline of contents which would in the Croatian sociocultural and developmental milieu be historically adequate and up-to-date.

Integrale Nachhaltigkeit und Lernen

Vladimir LAY
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Dieser Artikel ist ein Beitrag zur Hinterfragung des Verhältnisses zwischen integraler Nachhaltigkeit als eines Kriteriums und Zieles, nachhaltiger Entwicklung im Sinne eines Projektes / Prozesses sowie dem Prozess der Erziehung und der Bildung (Vermittlung von gesellschaftlichen Werten und Wissen). Der Verfasser vertritt den Standpunkt, dass der Prozess der nachhaltigen Entwicklung auf inhärente Weise ein Lernprozess ist, durch den wir, sofern es unserer Wahl entspricht, lernen können, Kapazitäten zu schaffen und Fähigkeiten zu erwerben mit dem Ziel, ein dem Grundsatz der Nachhaltigkeit besser entsprechendes Leben zu führen. Im ersten Kapitel präsentiert der Verfasser eingangs eine Analyse zum Kontext des aufgestellten Themas, und zwar auf kroatischer sowie internationaler Ebene. Das zweite Kapitel enthält eine kurze Diskussion und eine Bestimmung der Grundbegriffe, ferner einer Untersuchung der axiologischen Ausgangspositionen. Im dritten Kapitel formuliert der Autor seine Sicht der allgemeinen und besonderen Inhalte, die durch Erziehung und Bildung vermittelt werden sollen. Sein Vorschlag zu allgemeinen Programmpunkten wird in zehn Themenblöcken vorgestellt. Ohne das Erlernen dieser allgemeinen Inhalte und Themen sowie der darin implizierten Wertvorstellungen ist es sehr schwierig, ein Verständnis für integrale Nachhaltigkeit und nachhaltige Entwicklung auszubilden. Besondere Programme, die sich unmittelbar auf Kroatien beziehen, werden erstmalig zum Überblick in drei "Themenkreisen" präsentiert, die der Verfasser aus einer Analyse der natürlichen Ressourcen und ökologischen Besonderheiten Kroatiens ableitet. Diese Themenkreise sind: a) Wasser – Boden – Nahrung – (Bio-)Landbau; b) landschaftliche Ressourcen – Karst – Biodiversität – Entwicklung / "Ökologisierung" des Fremdenverkehrs; c) wiederverwertbare Energiequellen und ihre praktische Affirmierung – Umweltschutz. Dieser Artikel befürwortet die Initiierung systematischer Erziehung und Bildung für integrale Nachhaltigkeit sowie nachhaltige Entwicklung in Kroatien. Zudem präsentiert er ein Rahmenprogramm von Inhalten, die unserem soziokulturellen Milieu sowie unserem Entwicklungsstand aus zeitgeschichtlicher Sicht angemessen wären.